

ПРОПОВІДЬ КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО НА БЛАГОВІЩЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 27.

УДК 783+781.972

Мелих Богдана. Проповідь Кирила Ставровецького на Благовіщення; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано проповідь Кирила Транквіліона Ставровецького, укладену до свята Благовіщення. Зроблено спробу розглянути не лише літературний, а й богословський аспект повчання. Ключовий образ проповіді – Діва Марія, яка допомагає Своему Синови врятувати людство. Образ Богородиці постає своєрідною призмою, крізь яку можемо заглибитися в світовідчуття українського літературного бароко загалом і простежити індивідуальну маріологічну концепцію Кирила Транквіліона Ставровецького.

Ключові слова: Благовіщення, Маріологія, апокриф, історія спасіння людства, образ, «нова Єва», молитва, гомілія.

Образ Божої Матері для українського бароко – непересічний. Діва постає як патронеса, заступниця, захисниця, Вона надихає, рятує; Вона слугує зразком благочестя. Для митців тієї доби Богородиця – орієнтир, що вказує шлях до вічності. Найвиразніше це продемонстрував у поетичній збірці «Зегар з полузегарком» Іван Величковський: «На поетичному циферблаті рухаються велика і маленька стрілки, рухаються майже автономно. У великому часовому колі кожна година позначена іменем Пречистої Діви Марії – це щасливі години на Многі Літа, себто ті, що впадають у вічність» [8, с. 40].

Богородиця для поетів українського бароко не просто муза, натхнення, а й об'єкт інтенцій, «поруч із Христом, други[й] центр барокової метафізики». Подеколи її підносять практично до рівня Сина, це бачимо, скажімо, у творах Дмитра Туптала [3, с. 150,152].

М. Сулима, долучаючись до літературознавчої дискусії про розрізнення «вічних» та «традиційних» сюжетів і образів, все ж вирізняє постаті Христа й Богородиці: «ми не абсолютизуємо вислів «вічні образи», але саме християнські образи (типи, персонажі, герої), до яких зверталися письменники XVII-XVIII ст., збагатили українську культуру універсальною проблематикою» [11, с. 194].

Дещо специфічна ситуація склалася в театральному мистецтві XVII-XVIII століття – оскільки зображати Бога та Діву Марію на сцені довгий час було табу (в українську драматургію ці норми перемандрували з єзуїтського театру), образ Богородиці складався з мозаїки алегорій – Серце Найсвятішої Богородиці, Ревність Материнська, Плач Матері Божої та ін.

Та ще на поч. XVI століття був відомий драматичний твір «Архагелови и Богородичны вѣщання и отвѣты», який опублікував І. Свенціцький. М. Сулима визначає жанр цього твору як «до-сценічна драма» – оскільки подібні постановки передували на сцені справжнім виставам [11, с. 58].

Що ж до прози, то Богородиця часто фігурувала в апокрифах, християнських легендах, розповідях про чуда, житія і безсумнівно у літературі дидактичній – коментарях до Писання та проповідей.

Події, пов'язані з життям Пресвятої Діви

Марії, відображені у церковному році, і, відповідно, у гоміліях Кирила Транквіліона Ставровецького з його «Євангелія Учительного». До маріологічного циклу можемо зарахувати повчання на Різдво Божої Матері, Уведення Її до храму, Благовіщення, Успіння. Нашим завданням є проаналізувати образ Богородиці на матеріалі повчання, яке Кирило уклад до свята Зачаття Христового, простежити сенсово-філософську та богословську вписаність цієї проповіді в історико-мистецький контекст доби.

Благовіщення – особливе свято. Згадки про цю подію є навіть у Корані, а численні апокрифічні твори додають до євангельського сюжету низку цікавих деталей. Статус празника довгий час не могли визначити навіть церковні провідники – чи відзначати цей день як Господній, чи як Богородичний – настільки важливим і для Маріології, і для Христології був момент Зачаття Месії.

«**Повъчѣніе на преслѣвнѣи дѣнь Блговѣщенія протыя Бѣца ипрно Дѣвы Мрїи**» за змістом споріднене з пасхальними проповідями, оскільки, розмілюючи про зачаття Христа, Кирило повертається до проблеми, яку неодноразово зачіпав у великодньому циклі – чому Бог стає людиною? Що означає акт вочленення Слова Божого?

Гомілія має типову структуру: починається коротким вступом, прологом, надзвичайно насиченим емоційно, що мав із перших «акордів» захопити увагу слухачів: «Нині голос радості простерся в усі кінці світу, в країни народів вірних, голос вічної радості; звістку нову, преславну почуто в світі, що Архангел Гавриїл посланий із неба від Бога в Назарет, до Діви Марії, благовістити їй вочленення Сина Божого» [4, арк. 118 не нум.]. Вочевидь, цей уривок є квінтесенцією кількох богослужбових текстів, що їх укладено до свята Благовіщення.

Опісля Кирило подає зачало – уривок із Євангелія від Луки 1, 26-38, де міститься розповідь про розмову Діви Марії з Архангелом, її сум'яття і найвищий акт покори, виражений у словах: «Я раба Господня...».

Основна частина повчання поділяється на два розділи: «Про вочленення Слова Божого, і ради чого Бог став людиною» і «Про бесіду Архангела до Діви, яка не одразу повірила Архангелові, але

після багатьох сумнівів і по відомих словах».

У першому розділі Кирило розмірковує над сповненням обітниць Божих, які людина не завжди може досягнути своїм розумом. Проповідник ампліфікує протиставлення, що ілюструють масштаб непересічності євангельської події: «Слово Отче єдиносущне одягається у тіло й в утробі Діви вміщається, Той, Кого не можуть умістити небеса, нині у всій величі Божества вміщається у лоно пречистої Дівиці» [4, арк. 118 не нум.]. Земне, створене, обмежене, тлінне, матеріальне стикається з небесним, вічним, безмежним, нетлінним, духовним; мізерне і слабке приймає в себе могутність сили Божої. Для Кирила цей парадоксальний факт має першочергове значення, адже розпочалася місія відкуплення людства – Бог приймає тіло і оселяється між створеними Ним людьми для того, щоби змінити хід історії й подарувати нову надію.

Проповідник порівнює дві біблійні історії – старозавітне гріхопадіння і новозавітне Благовіщення. До Єви був посланий змії від диявола і «впустив до серця отруту смертельну» [4, арк. 119 не нум.], відтак все її потомство отримало тавро гріха. Через Єву до Адама й усього людства прийшла смерть. Богородиця ж постає як *«нова Єва»*: Вона приймає Божого посланця, Архангела, і зцілює увесь світ. Коло замикається: з жінки почалися земні митарства людського роду і через жінку відкрилася світові перспектива спасіння. Порівняння Богородиці і прародички людства – Єви – має глибоку традицію, що сягає корінням вчення св. Юстина Мученика (жив приблизно зі 100 до 165 року н. е.). Ставровельський, вочевидь, перейняв це зіставлення від Івана Дамаскина, як і подальші роздуми про вартість і природу дівочтва. Та Кирило перефразовує слова Отця Церкви, робить їх значно категоричнішими. Дамаскин розмислює про цноту в контексті проблеми вибору способу життя – у шлюбі чи богопосвяченого, тож він використовує подвійне порівняння: «Наскільки ангел перевищує людину, настільки цнота дорожчіша за шлюб» (переклад з російської наш. – Авт.) [12, с. 330], проте Кирило не застановляється на цитуванні, а й декларує, навіть «рекламує» тілесну чистоту: ті, хто добровільно відмовляються від сімейних уз, будуть «як ангели небесні».

Також багатослівно й оригінально трактує Кирило постать Йосифа. Зокрема стверджує, що Бог послав Марії Йосифа-старця (ця вказівка на вік має радше апокрифічне походження, оскільки у Святому Письмі не вказано, скільки літ було обручником) з кількох причин:

- 1) щоби Діву не каменували через підозри в перелюбі;
- 2) Марія потребувала опікуна й охоронця;
- 3) Йосиф мав допомагати Богородиці у численних подорожах, метою яких було врятувати Дитя;
- 4) щоби перехитрити лукавого диявола.

Завершується розділ патетичним зверненням до людини: «Тебе ради, чоловіче суетний, став Син Божий Сином Людським, і тебе зробив дити-

ною Божою, тебе ради прийшов із небес на землю і прийняв вид раба, щоби тебе звільнити від рабства ворожого, і перевів тебе з темної області сатанинської у вільне і пресвітле Царство Своє, тебе ради, суетний і многогрішний чоловіче, Бог применшив Свою велич і малим на землі явився, й навіть ти великим і славним у Бозі будеш» [4, арк. 121].

Єдина віддяка, яку людина може подарувати Творцеві, – це любов і поклін за усі добродійства Його.

Другий розділ проповіді присвячений аналізу розмови Богородиці з Архангелом. Проповідник намагається прослідкувати причини її сумніву, сум'яття, душевних переживань. С. Маслов зауважував, що «трактуючи біблійні події, Транквіліон іноді демонструє надто велике проникнення в спосіб мислення дійових осіб» [9, с. 93]. Божий посланець вістує Діві, що зачне вона без мужа, а породить без болю. Вкотре Кирило наводить паралелі з Євою, адже ту, через гріховний переступ, Бог покарав болючими пологами, як і Адама важкою працею задля хліба насущного.

Проповідник вдається до неабиякої літературної майстерності, описуючи Архангела. Знову-таки, додаючи дещо специфічні і несподівані деталі. Діва бачить гарного юнака, дещо дивного на вигляд, адже одяг на ньому «не цього віку, а з іншого світу», він має «крила пречудної краси, пір'я позолочене, замість ніг, на крилах ходить» [4, арк. 121].

Кирило драматизує розповідь (на що теж вказував С. Маслов), розгортаючи та поширюючи діалог між Марією і Гавриїлом, себто додаючи не зафіксовані в Євангелії репліки. Та й наявні у Святому Писанні проповідник подає у довільних модифікаціях. Скажімо, Діва, почувши про зачаття, думає: «Як це буде, адже я мужа не знаю і знати не хочу... бо клятвено поручилася навіки у чистоті дівочтва мого жити» [4, арк. 121 не нум.]. Понад те – цей обіт вічної чистоти Діва повторює неодноразово, а Кирило робить несподіваний висновок: заради дівочтва Марія була готова відмовитися від Богоматеринства! У апокрифічній літературі, зокрема у так званому Протоєвангелії Якова, яке містить розповіді про численні події з життя Пречистої, момент Благовіщення двоступеневий – спершу Діва, перебуваючи біля криниці, чує лише голос, та не бачить посланця. Коли ж повертається у дім та береться до ткацтва – бачить свого співрозмовника. Цікаво й те, що за апокрифом Марія тче завісу для храму, оскільки на Неї випав жереб. Символ храмової завіси надзвичайно глибокий – його трактують як людське тіло, яке Богородиця «тче» для Бога. Коли ж Христос помирає на Голгофі – завіса храму розривається. Один зі списків згаданого Протоєвангелія опублікував Іван Франко [1, 36-50].

Діалог між Марією і Гавриїлом побудовано доволі специфічно – використовуючи невеликий набір реплік, проповідник видозмінює їх, повторює, наголошує почергово на якомусь із висловів. Архангел, заспокоюючи Діву, вкотре згадує Єву – вона-бо породила вбивцю, а Діва – Життєдавця. На думку Валерія Шевчука, подібна форма діалогізації

тексту споріднює Кирила з Г. Сковородою [13, 348]. Іноді Ставровецький ставить запитання слухачеві/читачеві, а опісля сам відповідає на них.

Діва боїться, що розмова, яку Вона чує, і дивні слова «Радуйся, Обрадованная...» є спокусою. Вона не чинить, як легковірна Єва, що переповіла Божу таємницю лукавому.

Серед найвищих чеснот Кирило часто називає покору, сумирність. У Великодніх проповідях він розповідає, як Христос (і на цьому проповідник акцентує) *покійно* приймає чашу терпіння, передбачаючи своє тріумфальне Воскресіння. Навіть псевдонім Транквіліон, який обрав для себе Кирило, з латинської перекладається саме як «сумирний, спокійний» [5, с. 52].

Ангел пояснює Марії, як без чоловіка і гріха народиться Месія – адже й прародич усього людства Адам був створений Богом «із землі чистої, гріхом не оскверненої» [4, арк. 122 не нум.]. Цю репліку знаходимо й у «Точному викладі православної віри» Івана Дамаскина. Дещо іншу інтерпретацію цієї події М. Корзо побачила у Ставровольського: «Не Христос в акті воплощення прийняв людське тіло, але Бог творив тіло Адама за уже існуючим, предвічним образом Сина» [7].

Як уже зазначалося, Кирило Транквіліона Ставровецького надзвичайно захоплювало питання Слова Божого, яке прийняло людську плоть. Так, у Великодньому циклі цієї проблемі було присвячено окрему гомілію. У повчанні на Благовіщення Кирило розглядає ще один аспект: поєднання Божої і людської природи зі збереженням кожної у повноті їхніх ознак. Покликаючись на Івана Дамаскина, проповідник наголошує, що Христос поєднав у собі природи різних світів, став людиною у Бозі й Божеством у людині [4, арк. 122]. Будь-які відмінні погляди на естество Христа Кирило таврує як еретичні. Так він безапеляційно засуджує Євтихія (378-454), якого вважають основоположником руху монофізитів, котрі стверджували, що до зачаття у Христа було дві природи, а по зачаттю – одна. Вони також запевняли, що земне тіло Ісуса було оманною, видивом, міражем, але не плоттю. Транквіліон порівнює Христове тіло зі «завісою, що покриває нестерпне світло Божества». Про апокрифічне походження і значення цього символу ми вже згадували вище.

Завершується гомілія великою похвалою Богородиці, або, як каже сам Ставровецький, «вінцем» із різних літургічних поезій, ампліфікацій риторичних звертань, які найчастіше є не просто епітетами, а профетичними старозавітними формулами. Богородиця постає вмістилищем Бога, провідницею у «темному й бурливому морі» до «жаданої пристані ... вічного царства». Подібний бароковий пейзаж – зображення моря – був доволі поширеним, та залежно від контексту, міг символізувати і суєту буття, й спокій, і горе, і навіть смерть [6, с. 235-236].

Цей мотив – заступництва і порятунку – був доволі поширений у тогочасному письменстві. С. Яворський зображав Богородицю Аріадною – з ниткою любові у руці [8, с. 185].

Привітання, яким Гавриїл звернувся до Діви, стало однією з найпопулярніших християнських молитов. Подібно, як Транквіліон у «Перлі многоцінному» «препарував» текст «Отче наш...» (сегментував його і написав вірші на основі кожної «статії», як він називав ці уривки), Іоанн Максимович «розщепив» і завіршував текст «Богородице Діво...» [10, с. 132].

Поучення на Благовіщення Кирило Транквіліона Ставровецького – є однією з типових чи навіть зразкових проповідей Євангелія Учительного. Воно не містить додаткових статей, чітко структуроване. Мова повчання надзвичайно м'яка. Авторські звертання до Богородиці радше поетичні, ніж патетичні. Ставровецький довільно трактує біблійний текст, намагається драматизувати дію через діалогізацію тексту і глибоке проникнення в думки й емоції дійових осіб.

У цій прозовій гомілії можемо розгледіти ту «духовн[у] інтенсивність» тогочасної богородичної поезії, яка дала науковцям «підстави припускати, що українська поезія могла мати в цьому плані вплив на інші літератури» [8, с. 185].

На прикладі проаналізованого повчання бачимо експлікацію авторського стилю Ставровецького, який проявляється у таких рисах:

а) проповідник завжди прямує від тексту до тлумачення: спершу подає цитату, а згодом розмілює над нею, наче залучаючи аудиторію у процес екзегези;

б) текстова основа, якою послуговується Кирило – найрізноманітніша, проте ключову роль відіграють Святе письмо, писання Отців Церкви (найперше І. Дамаскина), літургічна поезія;

в) упорядник «Учительного Євангелія» намагається динамізувати текст: застосовує прийом риторичних питань/відповідей, доповнює і поглиблює діалоги біблійного тексту, проникає у психологію персонажів та намагається осягнути і висвітлити мотиви їхньої поведінки;

г) за нагоди вдається до розрізнення догмату і ересі – не просто таврує еретиків, а й коротко подає суть їхньої схизми; еретики для Кирила – новітні єгиптяни, які тримають у полоні гріха праведні душі за наказом свого фараона – диявола. Метаобраз виходу з неволі до Обіцяної землі – надзвичайно поширений в «Учительному Євангелії»;

г) використовує старозавітні сюжети, максими, імена на рівні з новозавітними, вибудовує профетичні паралелізми (Богородиця – «руно розумне», на яке сходить «безшумна роса небесна»), «ліствиця висока», що по ній Творець зійде на землю (на зразок сходів, які бачив уві сні Яків), «купина, що палає вогнем Божества», «легка хмара», на якій «прийде Господь у Єгипет віку цього» і т. д. [4, арк. 123];

д) індивідуалізує кінцеву молитву. Це демонструє, що Ставровецький усе-таки більше орієнтувався на читача, який вивчатиме його працю приватно і зможе власними устами повторювати за автором: «Покрий мене ризою Твого милосердя, Мати Христа Бога мого, [...] і прослав мене перед престолом слави Сина Твого і Бога мого, і перед зо-

ром ангельських соборів, як я, недостойний, прославляю Тебе на землі – посеред ворогів Твоїх, пом’яни, Діво Пречиста, віру мою і любов до Тебе, і не забудь мене у день страшного випробування,

на суді правосудного Бога, вмоли Його тоді за мене, грішного, нехай причислить мене до овець, що по правиці» [4, арк. 123 не нум.].

Література

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т.2. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія: Репринт видання 1899 року. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 532 с.
2. Богородица / Малков П. Ю., Иванов М. С., Васечко В. Н., Квицидзе Н. В. // Православная Энциклопедия (Электронная версия) // <http://www.pravenc.ru/text/149527.html>
3. Дубініна Катерина. Метафізика образу в поезії Дмитра Туптала й Івана Величковського / Дубініна К. // Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць / За ред. проф. Б. С. Криси.– Львів: Артос – Априорі, 2007. – С.147-152.
4. Євангеліє учительное, або казаня на неделя... / Уклав Кирило Транквіліон Ставровецький.– Рохманів, 1619. (*Унів, 1696*)
5. Ісаєвич Я., Мицько І. / Ісаєвич Я., Мицько І.– Життя і видавничая діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1983.
6. Коптілов В. / Коптілов В. – Бароко і українська поезія // Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць.– Львів: Свічадо, 2010.– С.233-254.
7. Корзо М. А. / Корзо Маргарита. – Образ человека в проповеди XVII века // <http://krotov.info/history/17/korzo.html>
8. Криса Б. С. / Криса Богдана Семенівна. Пересотворення світу. Українська поезія XVII-XVIII століть. – Львів: Свічадо, 1997.
9. Маслов С.И. / Маслов С. И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии.– К.: Наукова думка, 1984.
10. Сулима М. М. / Сулима М. М. До питання про особливості віршованих варіацій молитов // Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць.– Львів: Свічадо, 2010.– С. 128-133.
11. Сулима М. М. / Сулима М. М. Українська драматургія XVII-XVIII ст. – 3-ге вид. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 368 с.
12. Творения преподобного Иоанна Дамаскина / Преклад з гр. і коментарі Д. Є. Афиногенова, А. А. Борзова, А. І. Сагади, Н. І. Сагади.– М.: ИНДРИК, 2002.– 416 с.
13. Шевчук В. / Шевчук В. Муза роксоланська. Українська література XVI-XVIII століть. – У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Либідь, 2004.

Богдана Мелих

ПРОПОВЕДЬ КИРИЛЛА ТРАНКВИЛЛИОНА СТАВРОВЕЦКОГО НА БЛАГОВЕЩЕНИЕ

Аннотация. В статье проанализирована проповедь Кирилла Транквиллиона Ставровецкого, которую он создал к празднику Благовещения. Сделана попытка рассмотреть не только литературный, но и богословский аспект поучения. Главный образ гомилии – Дева Мария, помогающая Своему Сыну спасти человечество. Образ Богородицы – своеобразная призма, позволяющая углубиться в мироощущение украинского литературного барокко и проследить индивидуальную мариологическую концепцию Кирилла Транквиллиона Ставровецкого.

Ключевые слова: Благовещение, Мариология, апокриф, история спасения человечества, образ, «новая Ева», молитва, гомилия.

Bohdana Melykh

THE HOMILY OF KYRYLO TRANKVILION STAVROVETSKYY ON THE ANNUNCIATION DAY

Summary. The article deals with the homily that was composed by Kyrylo Trankvilion Stavrovetsky in connection with the Annunciation. The author makes an attempt to consider not only literary, but also theological aspects of this lesson. The Virgin is the principal image of the homily. She helps Jesus Christ to redeem the humanity. This image allows us to deep into the Ukrainian literary baroque's sensation of the world and to research the Kyrylo Trankvilion Stavrovetsky's original Mariolatrous conception.

Key words: Annunciation, Mariolatrous, apocryphal book, history of the humanity salvation, Virgin image, «New Eve», prayer, homily.

Мелих Богдана Степанівна – аспірант кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка.